

NORDEN FÖR ALLA

Nordiskt samarbete om universell utformning och tillgänglighet

norden

Nordens Välfärdscenar

Utgiven av Nordens Välfärdscenter

www.nordicwelfare.org

© maj 2016 (uppdatering och översatt till engelska i september 2016)

Ingår i projektet "Funktionshindersperspektiv, kön och mångfald"

Författare: Maria Montefusco, projektledare Nordens Välfärdscenter

maria.montefusco@nordicwelfare.org

Ansvarig utgivare: Ewa Persson Göransson

ISBN: 978-91-88213-07-5

Upplaga: 300

Grafisk design: Idermark och Lagerwall Reklam AB

Tryck: Navii

Rapporten kan laddas ner på www.nordicwelfare.org/publikationer

INNEHÅLL

INTRODUKTION.....	5
Sammanfattning och rekommendationer för samarbete för ett mer universellt utformat Norden	6
Summary and expert group recommendations for cooperation on a more universally designed Nordic region	8
Mervärde genom nordiskt samarbete för universell utformning och tillgänglighet	10
Medlemmar i expertgruppen om universell utformning och tillgänglighet.....	12
JÄMSTÄLLDHET OCH TILLGÄNGLIGHET SOM FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR MÅNGFALD, SOCIAL GEMENSKAP OCH DÄRMED EN HÅLLBAR SAMHÄLLSUTVECKLING MED ÖKAD KONKURRENSKRAFT	14

Värdet av universell utformning	14
Nordiska välfärdsmodellen och universell utformning	18
Rättighetsperspektivet	20
Könsperspektiv och tillgänglighet	20
Juridiskt ramverk för tillgänglighet och likabehandling utifrån funktionsförmåga	21
Strategisk implementering av universell utformning i Norden.....	22
VAD STÄRKER UTVECKLINGEN I ETT UNIVERSELLT UTFORMAT SAMHÄLLE, OCH HUR KAN NORDEN BIDRA?	26
Forskning	26
Innovationer	28
Utbildning.....	28
Att medvetandegöra rättigheter och nyttan med universell utformning	30
Hållbart byggande.....	32
Tillgängliga transportsystem	33
Välfärdsteknologi.....	34
Digital delaktighet	34
Standardisering	34
LITTERATUR	37

INTRODUKTION

Alla människor upplever någon gång i livet att de hindras i mötet med miljö och omgivning. Dessa hinder skapas i många fall av människor. FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (UNCRPD) utmanar och sätter fokus på universell utformning. Den belyser staternas ansvar för förbättring då tillgänglighet är en rättighet. Staterna ansvarar för att undanröja hinder systematiskt och skapa inkluderande lösningar för alla, oavsett funktionsförmåga, egenskaper och önskemål. Ska Norden fungera för alla behövs gränsöverskridande samverkan, inte bara länderna emellan, utan även mellan politikområden och branscher.

De nordiska länderna inklusive Färöarna, Grönland och Åland vill samarbeta för att så effektivt som möjligt göra samhället mer tillgängligt. Nordiska ministerrådet har beställt en rapport med förslag till samarbetsområden kring universell utformning och tillgänglighet. Arbetet finansieras med medel från ministerrådets strategi för hållbar utveckling. Sedan beställningen har FN antagit hållbarhetsmål inom ramen för Agenda 2030, med flera kopplingar till universell utformning, vilket gör samarbetet än mer angeläget.

Förslagen till samarbetsområden har utvecklats med bidrag från en nordisk expertgrupp som utgått från ländernas officiella rapporter och erfarenheter. Bland gruppmedlemmarna finns representanter från funktionshindervisorganisationer och personer med erfarenhet av funktionsnedsättningar och särskilda tillgänglighetsbehov. De kommer från hela Norden och dess självstyrande områden och kompletterar varandra genom närliggande sakkunnighet och erfarenhet. Gruppen har bidragit till en kunskapsinsamling som resultat av studiebesök och två arbetsmöten. Vid mötena har goda exempel lyfts fram och gemensamma utmaningar diskuterats.

Rapporten riktar sig främst till beslutsfattare på nordisk nivå. Den kan även vara intressant för personer som arbetar med hållbar utveckling samt universell utformning och tillgänglighet på nationell, regional eller lokal nivå. I de fall information funnits beskrivs även skillnader i förutsättningar för delaktighet och jämlikhet mellan kvinnor och män respektive flickor och pojkar. Projektet och expertgruppens arbete har koordinerats av sekretariatet för Rådet för nordiskt samarbete om funktionshinder vid Nordens Välfärdscenter.

SAMMANFATTNING OCH REKOMMENDATIONER FÖR SAMARBETE FÖR ETT MER UNIVERSELLT UTFORMAT NORDEN

Expertgruppen understryker vikten av att personer med funktionsnedsättning, genom sina organisationer, involveras i aktivitetsförslagen som presenteras nedan.

I rapporten används begreppet ”universell utformning” eller motsvarande. Definitionen förekommer i de skandinaviska översättningarna av FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning.

Lyft fram värdet av universell utformning

Den främsta utmaningen är enligt expertgruppen att fördelarna med universell utformning är alltför okända. Vikten av att redan från början främja hållbar utveckling, och kopplingarna till FN:s utvecklingsagenda 2030, behöver synliggöras. Insatser behövs för att medvetandegöra värdet av ett samhälle som fungerar för alla.

EXPERTGRUPPEN REKOMMENDERAR:

- Gör nytta med universell utformning och tillgänglighet mer känd, bland annat genom att nämna perspektivet i strategiska planer för hållbarhet och inkludering.
- Inkludera universell utformning och samhälle för alla-perspektivet i internationell profilering av Norden som region.

Forskning

Inom området för universell utformning och tillgänglighet finns behov av ett starkare nordiskt forskningssamarbete.

EXPERTGRUPPEN REKOMMENDERAR:

- Kartlägg nordiska forskningsinsatser inom exempelvis följande områden
 - olika behov/aspekter av universell utformning och tillgänglighet utifrån fysisk miljö, transporter, information och kommunikation inklusive IKT (informations- och kommunikationsteknik samt tjänster)
 - universell utformning för lärande (UDL) - demografisk forskning kopplad till universell utformning och bostadspolitik.
 - samhällsekonomisk forskning — cost/benefit-analyser av universell utformning.

Utbildning

Det finns ett gemensamt nordiskt behov av att öka offentliganställdas kunskap om universell utformning.

EXPERTGRUPPEN REKOMMENDERAR:

- Utveckla en nordisk kurs för universell utformning på eftergymnasial nivå, eventuellt baserad på existerande material.
- Inkludera universell utformning mer i existerande högre utbildning såsom för arkitekter, formgivare och ingenjörer. Använd goda exempel från den nordiska utbildningssektorn.
- Arrangera en återkommande nordisk konferens om universell utformning för att öka kännedom på lokal, nationell och nordisk nivå.

Benchmarking genom nordiska jämförelser

Det finns ett behov av att kunna jämföra nordiska insatser och utfall av arbete med universell utformning och tillgänglighet. Syftet med jämförande statistik över exempelvis bostäder, transport och IKT är att lyfta positiv utveckling och uppmärksamma områden där utvecklingen avstannat. Att jämföra uppgifter mellan länder kan också uppmärksamma gränshinder och öka företags möjlighet att ha hela Norden som marknad. Jämförande statistik får aldrig användas för att "försämra en uppnådd kvalitetsnivå" utan ska alltid syfta till att förbättra situationer och utbyta lärdomar.

EXPERTGRUPPEN REKOMMENDERAR:

- Jämför de nordiska ländernas regelverk för att öka tillgängligheten i hela Norden.
- Koppla jämförelserna till FN-konventionen och Agenda 2030 för hållbar utveckling.
- Initiera ett arbete som identifierar indikatorer som möjliggör jämförelser mellan ländernas insatser inom universell utformning. Exempel på möjliga frågeställningar:
 - Hur många tillgängliga bostäder finns?
 - Vem upplever barriärer i den fysiska miljön?
 - Har kommunerna handlingsplaner för universell utformning?

Standardisering:

Inom universell utformning och tillgänglighet har behovet ökat av en tydligare nordisk insats i förhållande till internationellt standardiseringsarbete.

EXPERTGRUPPEN REKOMMENDERAR:

- Identifiera några aktuella internationella standardiseringsprocesser inom universell utformning och tillgänglighet som är viktiga för nordiska länder.
- Stärk Nordens röst i internationella standardiseringsprocesser genom att hålla nordiska förmöten där brukargrupper inkluderas.

Turism

Turism Norden har goda möjligheter att framstå som ledande region för tillgängliga turistmål. Flera regioner är beroende av turism och många resenärer behöver bättre tillgänglighet. Inte minst äldre som i framtiden blir en särskilt köpstark grupp.

EXPERTGRUPPEN REKOMMENDERAR:

- Inkludera universell utformning/tillgänglighet i kvalitetsmärkning av turistmål. Den kan också inkluderas i märkningen av hållbar turism.
- Marknadsför Norden internationellt som en tillgänglig och universellt utformad region.

SUMMARY AND THE EXPERT GROUP'S RECOMMENDATIONS FOR COOPERATION ON A MORE UNIVERSALLY DESIGNED NORDIC REGION

The expert group highlights the importance of involving people with disabilities, via their organisations, in the activity suggestions presented below.

In the report we use the term 'universal design' or equivalent based on the definition used in the Scandinavian translations of the UN Convention on rights for people with disabilities.

Emphasise the value of universal design

The expert group believes that the main challenge is that the benefits of universal design are all too unfamiliar. The necessity of getting things right from the start to encourage sustainable development, as well as the connections to the UN's Agenda 2030 for sustainable development needs to be made visible. Awareness-raising efforts are needed to create understanding of the value of a society which works for everyone.

THE EXPERT GROUP RECOMMENDS:

- Make the benefits of universal design and accessibility better known, including via mentioning this objective in strategic plans for sustainability and inclusion

Research

There is a need for stronger Scandinavian research cooperation withing the area of universal design and accessibility.

THE EXPERT GROUP RECOMMENDS:

- Map out the Scandinavian research efforts in the following areas, for example:
 - Different needs/aspects of universal design and accessibility on the basis of the areas of physical environment, transport, information and communication as well as ICT (information and communication technology as well as services)
 - Universal design for teaching (UDT)
 - Demographic research relating to universal design and housing policy
 - Socio-economic research - cost/benefit analysis of universal design.

Education

There is a shared need to increase knowledge among public sector workers on universal design across Scandinavia.

THE EXPERT GROUP RECOMMENDS:

- Develop a Scandinavian course for universal design at a college level, possibly based on existing materials.
- Include universal design at a higher level in existing higher education such as for architects, designers and engineers. Use good examples from the Scandinavian educational sector.
- Arrange a recurring Scandinavian conference on universal design with the purpose of increasing awareness of universal design on a local, national, and Scandinavian level.

Benchmarking through Nordic comparisons

There is a need to compare Nordic efforts and results in the work on universal design and accessibility. The purpose of comparing statistics on, for example, housing, transport and ICT is to emphasise the positive developments that occur and to draw attention to areas where development has stopped. Comparing data between countries is also a tool for drawing attention to border restrictions and increasing possibilities for companies to have all of Scandinavia as a market. Comparing statistics can never be used to 'worsen an achieved quality level' but rather should always have the purpose of improving the situation and learning from one another.

THE EXPERT GROUP RECOMMENDS:

- Carry out a Nordic comparison of the countries' regulations to improve accessibility across the whole region.
- Connect these Nordic comparisons to the UN Convention and Agenda 2030 for sustainable development
- Initiate a project with the goal of identifying usable indicators which enable comparisons between the Nordic countries' efforts within universal design. Example of possible questions:
 - How much available accommodation is there?
 - Who experiences obstructions in the physical environment?
 - Do local councils have action plans for universal design?

Standardisation

There is an increased need for a clearer Scandinavian effort in relation to international standardisation work within universal design and accessibility.

THE EXPERT GROUP RECOMMENDS:

- Identify some current international standardisation processes within universal design and accessibility which are important for the Nordic countries.
- Strengthen the Nordic voice in international standardisation processes by carrying out Nordic preliminary meetings. Include user groups in these preliminary meetings.

Tourism

Nordic countries have huge potential to stand out as a leading region for accessible tourist destinations. Several regions within Norden are dependent on tourism at the same time as many travelers require better accessibility. This concerns, among others, the elderly, who are set to become one of the groups with the greatest purchasing power in future.

THE EXPERT GROUP RECOMMENDS:

- Include universal design/accessibility in quality labeling of tourist destinations. It can also be included in labeling of sustainable tourism.
- Market Norden internationally as an accessible and universally designed region.

MERVÄRDE GENOM NORDISKT SAMARBETE FÖR UNIVERSELL UTFORMNING OCH TILLGÄNGLIGHET

Det finns flera starka skäl till nordiskt samarbete på området. Norden har en enhetlig ambitionsnivå samt liknande system för inkludering och förberedelser inför den demografiska utvecklingen. Det ger goda förutsättningar för att planera vad vi i Norden gemensamt bör uppmärksamma för att bygga ett starkt samhälle för alla.

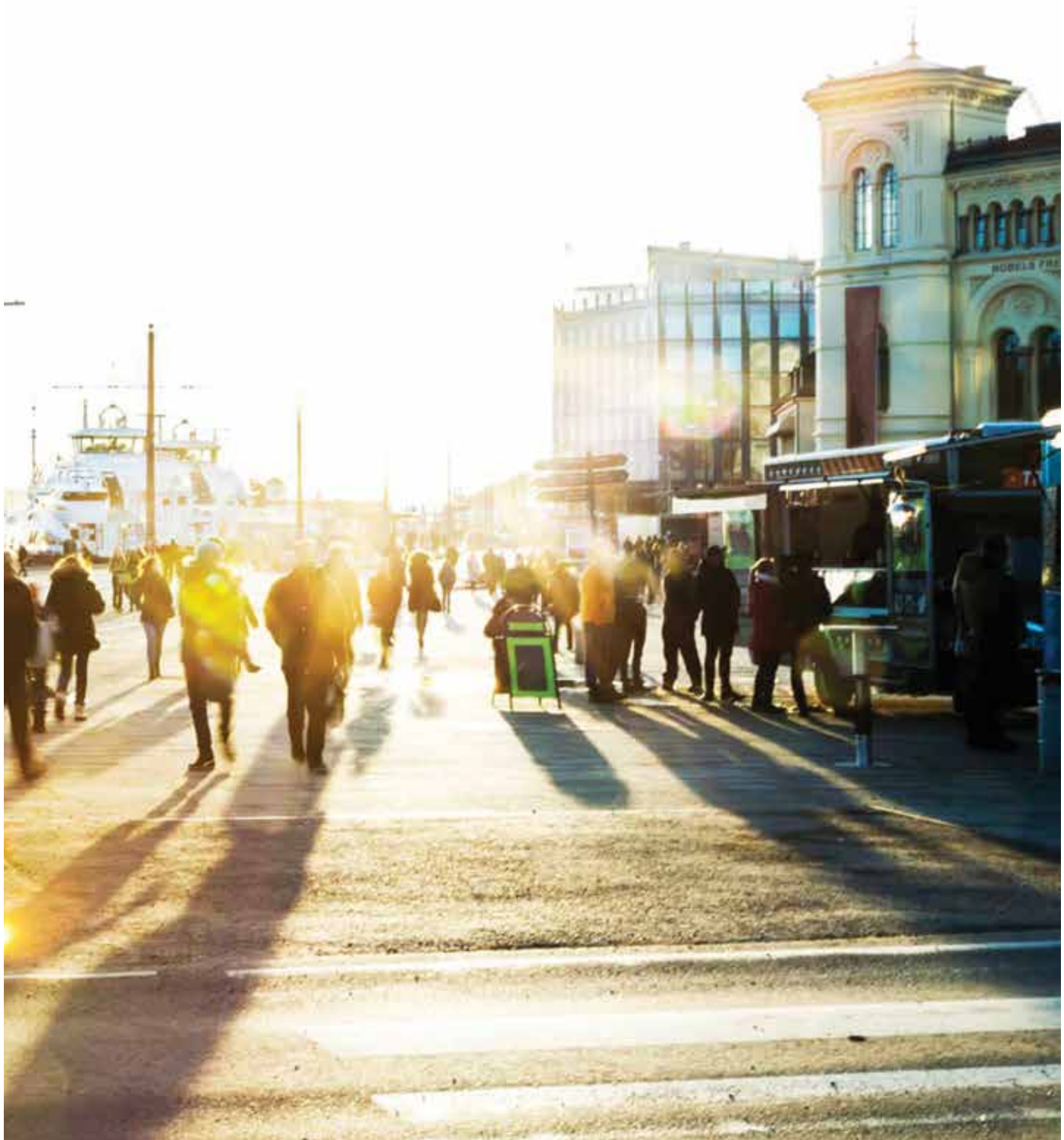
Stora likheter mellan välfärdsmodeller gör ofta erfarenhets- och kunskapsutbyten inom Norden mer effektiva än i andra internationella sammanhang. Att dela goda exempel och lära av sämre blir enkelt. Möjligheterna att dra lärdomar i ett annat land och omsätta i den egna kontexten är goda. Samtidigt möjliggör skillnaderna utbyten som kan bidra till innovationer genom nya idéer och sätt att tänka och agera.

Ytterligare ett skäl är nordiska länders värdegemenskap kring människors lika värde, rätt till skydd och förutsättningar till självförverkligande. Därtill finns en stark kultur och tradition i att involvera målgrupper och civilsamhälle i utvecklingen av politik och tjänster.

De nordiska länderna delar definitionen av funktionsnedsättning och funktionshinder. Synsättet präglas av en social miljörelativ definition där främst omgivningen hindrar individen från deltagande. Definitionen skiljer sig från individuella perspektiv där individens funktionsnedsättning anses vara problemet.

Forskning om komplexa sammanhang kan vara relativt kostsam. Nordiska samarbeten kan bidra till mer effektiv resursanvändning och kunskapsspridning. Gemensamma utbildningar av såväl professionella som representanter för funktionshindersorganisationer ger mervärde på nordisk nivå. Att utbilda fler är mer kostnadseffektivt och kan öka möjligheterna för att skapa spetskompetens i Norden.

För bland annat byggindustrin, turistnäringen och tjänster inom IKT finns en potentiell gemensam nordisk marknad som ett samarbete skulle kunna stärka. Tillgänglighet gör Norden mer attraktivt och konkurrenskraftigt både som marknad och turistmål.

**MEDLEMMAR I EXPERTGRUPPEN
OM UNIVERSELL UTFORMNING
OCH TILLGÄNGLIGHET**

DANMARK

Camilla Ryhl, Statens Byggeforskningsinstitut – SBI, Danmark

Carsten Graversen, Energistyrelsen, Danmark

FINLAND

Erja Väyrynen, Ministry of Environment, Finland

Niina Kilpelä, Invalidförbundets Tillgänglighetscenter ESKE, Finland

FÄRÖARNA

Ása Olsen, Generalsekreterare MBF, Färöarna

ISLAND

Björn Karlsson, Myndigheten för byggnadssektorn, Mannvirkjastofnun, Island

NORGE

Åse Kari Haugeto, Deltasenteret, Norge

SVERIGE

Hans von Axelson, Myndigheten för Delaktighet, Sverige

Håkan Thomsson, Synskadades Riksförbund, Sverige

ÅLAND

Dan Backman, Näringsavdelningen, Landskapsregeringen, Åland

Viveka Landgårds, Ålands Handikappförbund, Åland

I FN:S KONVENTION om rättigheter för personer med funktionsnedsättning (Förenta nationerna 2006) definieras universell utformning (universal design i den engelska och danska versionen) i Artikel 2 (om generella principer) på följande sätt:

”Universellt utformad” betyder sådan utformning att produkter, miljöer, program och tjänster ska kunna användas av alla i största möjliga utsträckning utan behov av anpassning eller specialutformning. Det ”universellt utformade” ska inte utesluta hjälpmedel där sådana behövs för enskilda grupper av personer med funktionsnedsättning.

Kommittén för konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning har antagit en allmän kommentar (nr 2) om tillgänglighet. Kommentaren tillkom då tillgänglighet är avgörande för att personer med funktionsnedsättning ska kunna delta fullt ut och jämlikt i samhället och således åtnjuta sina grundläggande mänskliga fri- och rättigheter. Tillgänglighet beskrivs också som ett sätt att investera i samhället och som en integrerad del av agendan för hållbar utveckling.

För alla nya varor, produkter, anläggningar och tekniker gäller strikt tillämpning av universell utformning som tillgängliggör samhället för alla människor, inklusive dem med funktionsnedsättning.

För det som erbjuds offentligt är tillgänglighet en rättighet för personer med funktionsnedsättning. Rättigheten bör tillgodoses genom strikt implementering av tillgänglighetsstandarder. Hinder hos befintliga föremål, anläggningar, varor, produkter och tjänster ska undanröjas gradvis och systematiskt med kontinuerlig övervakning i syfte att nå fullständig tillgänglighet.

På individuell nivå finns rätten till skälig anpassning som gäller alla tjänster och miljöer öppna för allmänheten. Staten ansvarar för att säkerställa att diskrimineringskyddet gäller skälig anpassning. Som ett minimum anges när tjänster eller anläggningar upprättats efter att tillgänglighetsstandarder införts och när tillträde eller tillgång till en anläggning eller tjänst kan garanteras genom skälig anpassning.

JÄMSTÄLLDHET, TILLGÄNGLIGHET OCH HÅLLBAR SAMHÄLLSUTVECKLING

I hållbarhetsstrategin *Ett gott liv i ett hållbart Norden* (Nordiska ministerrådet 2014) finns målsättningar för den sociala dimensionen av hållbarhet. Bland annat ingår ökad mångfald och sysselsättning hos grupper som står långt från arbetsmarknaden. Strategin visar att personer med varierande funktionsförmåga, personer med invandrabakgrund och ensamförsörjarfamiljer löper störst risk att hamna i fattigdom. Här behövs en kraftfull politisk gärning för att så många som möjligt ska komma ur fattigdom och in i försörjning.

Ett nordiskt samarbete för inkludering av personer med funktionsnedsättning är en sektorsövergripande angelägenhet. Nordiska ministerrådet för social- och hälsopolitik har fyra prioriterade områden i sin aktuella strategi (Nordiska ministerrådet 2013). Först ut är att *Säkra social*

trygghet i Norden på en arbetsmarknad i ständig förändring. Bland annat ska lika möjligheter för personer med funktionsnedsättning främjas genom ökad universell utformning.

VÄRDET AV UNIVERSELL UTFORMNING

Universell utformning inkluderar hela skalan av mänsklig mångfald. Fysisk och kognitiv förmåga ingår liksom kroppsstorlek och -form samt språkliga egenskaper och funktionella variationer utifrån kön och ålder. Utvecklar vi redan från början produkter, byggnader, miljöer och system med denna mångfald som utgångspunkt kan vi skapa en mer funktionell och användbar värld för alla. Denna etiska plattform är bland annat grunden för samarbetet inom FN för ett hållbart samhälle.

Forskning som tidigare sammanställts inom verksamheten vid Nordiska högskolan för folkhälsovetenskap, NHV, visar hälsokonsekvenser av begränsad delaktighet. I Sverige har ohälsan visat sig vara tio gånger större bland personer med funktionsnedsättning än hos övriga befolkningen (Folkhälsoinstitutet 2010). Delaktighet, inflytande och tillgänglighet beskrivs som väsentliga bestämningsfaktorer för ohälsan.

– När människor av olika skäl, exempelvis bristande tillgänglighet, är begränsade i sina val och önsningar, har det en negativ effekt på hälsan.

Det säger Evastina Björk, docent vid Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, NTNU. För att minska negativa hälsoeffekter måste man redan tidigt på planeringsstadiet ha ett brett brukarperspektiv.

Det gäller att genom utbildning öka kunskaperna hos dem som jobbar med frågorna: arkitekter, ingenjörer, konsulter, byggherrar och byggare. Utformningen av den fysiska tillgängligheten styrs ofta av miniminivåer i regelverken. I praktiken är kvadratmeterpriset avgörande i samband med byggande

och det är klart att vissa utrymmen måste vara något större för att vara fullt tillgängliga för personer med fysisk funktionsnedsättning. Men besparingar på kort sikt kan vara mycket dyrbara på lång sikt när anpassningar ska göras i efterhand.

Evastina Björk menar att vi behöver en i grunden etisk diskussion om allas rätt till deltagande och aktiviteter, även om det är svårt att mäta. – Det är lätt att mäta och kommunicera kvantifierbara variabler men betydligt svårare när det gäller aktiviteter, deltagande och livskvalitet, säger hon och betonar betydelsen av utbildning:

– Jag tror på utbildning på många olika nivåer – redan i småskolan kan man diskutera att alla människor inte har samma förutsättningar och att det är en naturlig variation. Barn har en självklar förståelse, utan fördomar och förutfattade meningar.

Ett tydligt och krävande regelverk för tillgänglighet är en annan framgångsfaktor. Evastina Björk lyfter fram Norge som ett föregångsland tack vare myndigheternas förutseende.

– Nu kan man se i Norge att det börjar hända saker även spontant, mycket tack vare regelverket.

Då ohälsa genererar samhällskostnader finns ekonomiska hållbarhetsargument för universell utformning. I grunden förebygger den hinder och främjar delaktighet, självständighet och mobilitet. Inte minst på arbetsmarknaden där personer med funktionsnedsättning utgör en stor del av dem som står utanför (EU-SILC 2010). Tillgänglighet handlar alltmer om en dimension av kvalitet. Universellt utformade miljöer är nödvändiga för några och behagliga för alla. Universellt utformad planering och nybyggnad innebär både kostnader och besparingar och kan ofta ses som en investering (Handikappförbunden 2012). Bristande tillgänglighet innebär också kostnader då färdiga miljöer måste kompletteras med dyra anpassningar. Den finska rapporten Tillgängliga flervåningshus på ett effektivt och hållbart sätt (Esteetön kerrostalo tehokkaasti ja kestävästi) visar att kostnader för tillgänglighet som kommer från byggbestämmelserna och bygganvisningarna är små (1–2 %). Särskilt jämfört med specialboenden och reparationer där kostnaderna är betydligt högre.

Universell utformning är att tänka efter före, göra rätt från början och utforma långsiktigt och hållbart. Svårigheten med att leda lönsamheten i bevis är att mäta det ekonomiska värdet av självständighet och delaktighet. En detaljerad förståelse för verksamheten som ska mätas krävs också. Ett exempel är en norsk studie i kostnad, nytta och effektivitet, Universell utformning utifrån synförmåga (Fuglerud, Halbach och Tjøstheim 2015). Den visar både på aspekter av mervärde med att implementera och på komplexiteten i att göra sådana studier.

Många marknadsfördelar kan på kort och lång sikt vinnas genom universell utformning. Standardiserade tillgänglighetsmått bland länderna skulle gagna både människorna som vistas i samhällsmiljöerna och byggindustrin som kan verka på en större marknad. Samma fördelar gäller utvecklingen av välfärdsteknologi och tillgänglig IKT. Både privata och offentliga aktörer skulle tjäna på mer nordisk tillgång och efterfrågan vilket studerats bland annat inom Nordens Välfärdscenters projekt Connect.

Universell utformning och tillgänglighet är viktigt för både konferens- och mötesnäringen samt för turismen, där ämnet går under benämningen ”Turism för alla”. Turism för alla inkluderar dem med fysiska funktionsnedsättningar som använder rullstol, käpp eller kryckor, dem med nedsatt syn och hörsel, nedsatt kognitiv förmåga eller psykisk sjukdom samt äldre med nedsatt rörelseförmåga, svagare hjärta eller andra hälsoproblem. Personer med tillfälligt nedsatt funktionsförmåga, exempelvis efter skada, innefattas också, likaså personer som reser med mycket bagage, gravida kvinnor och de som reser med små barn och barnvagn. Personal inom turistnäringen gagnas också av tillgängliga miljöer.

Stora grupper av resursstarka äldre innebär att allt fler turister med varierande funktionsförmåga kommer att förvänta sig god tillgänglighet. Världsgenerationen för turism har antagit flera resolutioner, deklARATIONER och rekommendationer om tillgänglig turism. Flera organisationer inom Visit, de nordiska ländernas branschorganisation för turism, har verksamhet kring tillgänglig turism.

Magnus Berglund, hotellkedjan Scandics tillgänglighetsambassadör: ALLA PENGAR ÄR LIKA MYCKET VÄRDA

– Jag föreslår en nordisk konferens om turismfrågor och tillgänglighet! Det är Magnus Berglund, Scandics tillgänglighetsdirektör, som med emfas trycker på för att få till ett nordiskt samarbete på området. Argumenten är övertygande:

– Få har förstått vilken enorm marknad som öppnas genom en satsning på tillgänglighet, säger han. Här finns en ouppfylld potential för näringslivet.

Scandics framgångsrika arbete med tillgänglighet har uppmärksammats och prisats många gånger. I grunden finns en vilja att uppfylla en ofta uttalad avsikt, att alla människor är lika mycket värda, med konkret innehåll bortom orden. Men företag lever inte av beröm och axelklappar allena. För att en satsning ska vara långsiktigt hållbar måste den också vara lönsam. Scandics satsning på tillgänglighet är just det.

– 2005, efter vår satsning på tillgänglighet och utbildning för all personal, tog vi under ett år 15.000 hotellnätter från våra huvudkonkurrenter, säger Magnus Berglund. Och det bara på konferensdelen, sedan tillkom enskilda och grupper.

Stor chans för näringslivet

Det handlar i mångt och mycket om sunt förnuft: med ca 15-20 procent av befolkningen med någon form av funktionsnedsättning, med större andel äldre som dessutom har pengar och med ökat resande, säger det sig självt att summorna det handlar om är enorma.

– En enda person med funktionsnedsättning kan påverka lokaliseringen av en konferens med hundratals deltagare, nämner Magnus Berglund som

ett exempel. På motsvarande sätt kan en persons preferenser påverka en hel familjs semesterbeslut. Magnus Berglund är övertygad om att en samordnad nordisk satsning på tillgänglighet skulle innebära en stor och lönsam fördel för turistnäringen i hela Norden.

På motsvarande sätt kan en persons preferenser påverka en hel familjs semesterbeslut. Magnus Berglund är övertygad om att en samordnad nordisk satsning på tillgänglighet skulle innebära en stor och lönsam fördel för turistnäringen i hela Norden.

Lönsamt satsa på tillgänglighet

Han påpekar att den här typen av frågor ofta blir hänvisade till socialdepartementet, men så vill han inte ha det.

– Det här är en viktig ekonomisk fråga, en fråga som angår dem som ansvarar för näringslivs- och turistfrågor. Det handlar om hur man på bästa sätt ska ta emot alla gäster, om att allas pengar är lika mycket värda. Därför behöver vi mötas, över de nordiska gränserna, exempelvis på en konferens, och prata om hur vi ska bli bättre på tillgänglighet.

Alla har rätt att kunna ta del av offentlig service och vara på platser eller ta del av service avsedd för allmänt bruk. De internationella åtagandena ger alltså inte längre utrymme för att avgränsa målgrupperna för utveckling och förbättring till användare som består av tänkta genomsnittsmänniskor. Alla segment av en befolkning består av individer som är olika och har olika förutsättningar. Vid utveckling, förbättring och skapande av förutsättningar för likvärdig användning är det därför klokt att utgå från dem med störst utmaningar. Det som är nödvändigt för vissa är dessutom nästan undantagslöst bra för alla.

NORDISKA VÄLFÄRDSMODELLEN OCH UNIVERSELL UTFORMNING

Centralt i den nordiska välfärdsmodellens ideologi finns idén om inkludering och ett samhälle där alla kan bidra, få plats och få möjlighet till självförverkligande. Förutom en stark social gemenskap bygger på modellen på en hög sysselsättningsgrad på arbetsmarknaden och vilja hos medborgarna att betala skatt, vilket är en grundsten för en fungerande nordisk välfärdsmodell. Förtroende och lojalitet är viktiga förutsättningar (Valkonen 2014).

Social gemenskap, inkludering av utsatta grupper och ökad sysselsättning har både en moralisk och en ekonomisk sida. Delaktighet i arbetslivet skapar förutsättningar för den generösa välfärdspolitik som gör Norden stabil som region, inte minst i tider av ekonomisk kris (Nordiska ministerrådet 2014).

En stor utmaning för hela Norden är den demografiska utvecklingen. En allt äldre befolkning fordrar nya och hållbara lösningar för att medborgare ska kunna bidra så mycket och länge som möjligt. Inte minst genom att i största möjliga utsträckning vara självständiga i det dagliga livet. Ett sätt att möta denna utmaning är genom tillgänglighet och universell utformning (Samuelson 2015).

En annan utmaning är det ökande antalet sjukskrivningar till följd av psykisk ohälsa. Den nordiska samhällsdebatten handlar till stor del om förebyggande åtgärder för att undvika att människor utvecklar psykisk ohälsa.

Ytterligare en utmaning kopplad direkt till universell utformning och tillgänglighet är arbete och försörjning. På arbetsmarknaden finns stora utmaningar i form av negativa attityder, bris-

tande tillgänglighet och låg kunskapsnivå om anpassningar (Svalund 2013). Arbetsförmögna personer ska beredas möjlighet till sysselsättning och egen försörjning (Svalund 2013). Universell utformning innebär en långsiktigt fungerande strategi för att möta dessa utmaningar. Strategin kan samtidigt vara ett verktyg för att möta de stora samhällsförändringar som följer av urbanisering, digitalisering och individualisering (Deltasenteret 2013).

FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning är utgångspunkt för samarbetet för ett universellt utformat samhälle. Enligt artikel 4 i konventionen ska staterna genomföra och forska om universell utformning samt främja den vid utveckling av normer och riktlinjer. I artikel 9, om tillgänglighet, beskrivs konventionsländernas åtaganden gällande åtgärder för full delaktighet i samtliga samhällsmiljöer.

Funktionshinderskonventionens övervakningskommitté har gett ut en kommentar om hur artikel 9 i konventionen ska tolkas. Bland annat beskrivs universell utformning som en förutsättning för självständigt liv med mänskliga fri- och rättigheter. Universell utformning uppges också innebära tillgänglighet för alla i samhället, inte bara dem med funktionsnedsättning. Konventionsstaterna ska möjliggöra full delaktighet genom att systematiskt röja hinder. De ska även följa upp nationella tillgänglighetsstandarder och införa nödvändig lagstiftning så att standarderna följs.

I kommentaren tydliggör kommittén även att universell utformning och tillgänglighet är en väsentlig del av strategierna för hållbar utveckling.

Status för ratificering av och rapportering om implementering av UNCRPD

Land	Ratificerad	Protokoll underskrivet/ Ratificerat	Rapportcykel påbörjad/Avslutad
Danmark	Ja	Ja/ja	Ja 2013/14
Finland	Ja	Ja/ja	Nej
Färöarna	Ja	Ja/ja	Ja 2013/14
Grönland	Ja	Ja/nej	Ja 2013/14
Island	Ja	Ja/ja	Nej
Norge	Ja	Ja/nej	Ja 2015/16
Sverige	Ja	Ja/ja	Ja 2012/14
Åland	Ja	Ja/ja	Nej

RÄTTIGHETSPERSPEKTIVET

Karaktäristiskt för den nordiska modellen är att fördelningspolitiken syftar till social gemenskap på gruppnivå snarare än styras av individuella rättigheter och behov. Individuellt rättighetsperspektiv är relativt nytt i det politiska landskapet. Nordiska rättsstaters lagar om likabehandling och allas lika värde speglar individens rätt till självförverkligande och skydd från diskriminering och kränkning. Det har fått visst fäste även utanför lagarna om likabehandling och diskriminering. Idag hanteras utbudet av stöd och service som en individuell rättighet för dem vars behov beror på funktionsförmåga och egenskaper. Rättighetsperspektivet speglar sig också internationellt i exempelvis FN:s konventioner och samarbetet i EU och Europarådet.

Medvetenheten om behov av universell utformning bör genomsyra alla samhällsområden. En rättighetsbaserad strategi gör att funktionshinder brett kan förebyggas och tas bort. Samtidigt behöver personer med funktionsnedsättning särskilt stöd, exempelvis inom vård och omsorg samt i utbildning och för att komma i arbete.

För delaktighet och jämlikhet bland personer med funktionsnedsättning pågår två samhällsliga processer, en för universell utformning och tillgänglighet och en för nödvändigt individuell stöd. För att exemplifiera: en person med nedsatt syn behöver skärmläsare för att ta del av universellt utformade webbplatser och intranät; en person med grav rörelsenedsättning behöver rullstol och assistans för att använda en universellt utformad röstlokal. De båda processerna kan inte ses som uteslutande utan är beroende av varandra. För så effektiv samhällsutveckling som möjligt behöver de särskiljas och förstås

separat, inte minst då helt olika yrkesgrupper och akademiska kunskaper behövs för att understödja dem.

KÖNSPERSPEKTIV OCH TILLGÄNGLIGHET

Det hållbara samhället präglas av jämställdhet mellan kvinnor och män, flickor och pojkar. Norden har länge hållit hög internationell profil i rättighets- och jämställdhetsfrågor. Tanken med universell utformning är att skapa lika förutsättningar för alla oavsett funktionsförmåga, kön och andra sociala kategorier. För att särskilt säkra rättigheter för kvinnor och flickor bör könsperspektiv medvetandegöras i planering och analys av universell utformning och tillgänglighet.

Nordisk jämställdhetspolitik fokuserar idag på att utjämna maktrelationer mellan kvinnor och män genom att samla kunskap, problematisera stereotypa könsroller, skapa förutsättningar för jämlikhet på arbetsmarknaden och ha en nollvision för könsrelaterat våld. Genom att tydliggöra dessa frågor har Nordens länder kommit längst i världen i arbetet med lika förutsättningar oavsett kön. Utöver moraliska aspekter bidrar både kvinnors och mäns deltagande på arbetsmarknaden till ländernas ekonomi.

I sitt aktuella samarbetsprogram belyser Nordens jämställdhetsministrar delaktighet i offentliga miljöer. Målet, att utjämna skillnader i förutsättningar för delaktighet mellan kvinnor, män, flickor och pojkar, gäller naturligtvis alla, oberoende av förmågor och egenskaper. Ett framhållet tema är representativitet. Den mänskliga mångfalden i våra samhällen ska återspeglas i det offentliga rummet. För det behövs dels ökat fokus på universell utformning, dels problematisering

sering av stereotypa uppfattningar om grupper och individer med funktionsnedsättning.

Universell utformning är en förutsättning för samhällsdeltagande. Tillgänglighet möjliggör demokratiska rättigheter och rätten för medborgare att vistas och representeras på likvärdigt sätt i det offentliga rummet. Temat finns i FN-kommitténs generella kommentarer till artikel 6 i funktionshinderskonventionen. Även artikel 8, om medvetandegörande, tar upp staternas åtagande att agera mot stereotypisering utifrån kön och funktionsnedsättning. Även massmediers roll och ansvar understryks i artikel 8 och 21. Konventionen är den första med en intersektionell ansats där funktionsförmåga såväl som kön, etnicitet och ålder uppmärksammas för att motverka diskriminerande särbehandling.

FN formulerar nu (mars 2016) en kommentar till artikel 6 om kvinnor och flickor med funktionsnedsättning. I utkastet till kommentaren finns bland annat en text om artikel 9 om tillgänglighet. Där understryks behovet av nya åtgärder, dels för att möta nuvarande och framtida professionella inom arkitektur, design och ingenjörskap, dels för att verka för ett integrerat genusperspektiv inom arkitektur- och byggnadssektorn. Kommentarens syfte är att vägleda vid implementering av konventionens artiklar. Ska samhället bli mer universellt utformat behövs större fokus på olikheter som en naturlig del av mänsklig mångfald. Insikten om att genomsnittsmänniskor inte finns behöver understödjas.

JURIDISKT RAMVERK FÖR TILLGÄNGLIGHET OCH LIKABEHANDLING UTIFRÅN FUNKTIONSFÖRMÅGA

Mångfald uppstår när samhället välkomnar det unika i varje människa. Samhällen som välkom-

nar olikheter och främjar likabehandling fungerar för en variation av identiteter, oavsett funktionsförmåga, kön, ålder, etnicitet, tro och andra identitetsaspekter. Attityder och fördomar om olika samhällsgrupper är en barriär mot mångfald. Bristande tillgänglighet hindrar också personer med funktionsnedsättning från delaktighet på lika villkor.

Lagstiftning är ett verktyg som kan främja mångfald och likabehandling genom att motverka diskriminering och kränkningar. De nordiska länderna hanterar funktionsnedsättning och bristande tillgänglighet på olika sätt. Individens rätt till likabehandling främjas bland annat i grundlagar, arbetsmiljölagar, skollagar och diskrimineringslagar. Lagarna slår fast grundläggande rättigheter och friheter såsom likvärdighetsprincipen och rätten till integritet. I några länder klassas även bristande tillgänglighet som diskriminering. Finland, Norge, Sverige och Åland klassar bristande tillgänglighet som en diskrimineringsform i diskrimineringslagen. Danmark och Färöarna har skydd mot diskriminering av personer med funktionsnedsättning men bara på arbetsmarknaden. Islands och Grönlands diskrimineringslagstiftning skyddar inte personer med funktionsnedsättning specifikt.

Planerings- och byggregler tillsammans med rekommendationer och tillgänglighetsstandarder bidrar till universellt utformade fysiska miljöer. Arbetsmiljölagar förbjuder diskriminering utifrån olika grunder och kan främja likabehandling genom krav på handlingsplaner vid diskriminering.

Översikt diskrimineringskydd

Land	Funktionsnedsättning grund för diskriminering på alla samhällsområden	Bristande tillgänglighet grund för diskriminering i offentliga miljöer	Funktionsnedsättning grund för diskriminering arbetsmarknad
Danmark	Nej	Nej	Ja
Finland	Ja	Ja	Ja
Färöarna	Nej	Nej	Ja
Grönland	Nej	Nej	Nej
Island	Nej	Nej	Nej
Norge	Ja	Ja	Ja
Sverige	Ja	Ja	Ja
Åland	Ja	Nej/ja	Ja

STRATEGISK IMPLEMENTERING AV UNIVERSELL UTFORMNING I NORDEN

Danmark

Handlingsplanen ”Et samfund for alle” innehåller en rad väsentliga initiativ gällande tillgänglighet i avsnittet ”Innovative løsninger, ny teknologi og øget tilgængelighed”. För bygnadssektorn finns två initiativ som utgör de första stegen mot en mer UD-orienterad tillgänglighet.

Finland

Handikappolitiska programmet VAMPO pågick 2010-2015 och utvärderas för närvarande. Kommunala tillgänglighetsplaner finns såsom Helsingfors stads tillgänglighetsplan.

Färöarna

Färöarna har ännu ingen strategisk plan för implementering av universell utformning. Funktionshindersorganisationernas paraplyorganisation MBF har tillsammans med Visit Tórshavn gjort en översikt om tillgängligheten inom turismen i Tórshavn. MBF ingår i en arbetsgrupp som ska producera en turismhandbok inom turismen

i Norden. Gruppen har medlemmar från Färöarna, Island och Grönland. Samarbete pågår också med Norge och Skottland.

Grönland

Grönland saknar strategisk plan för implementering av universell utformning.

Island

Ett riksdagsbeslut om universell utformning hänvisar till FN-konventionen och säger att Islands nybyggen ska vara tillgängliga för alla.

Åse Kari Haugeto, sektionschef för Deltasenteret: NORGES NYA HANDLINGSPLAN FÖR UNIVERSELL UTFORMNING

Av de nordiska länderna är det bara Norge som har en handlingsplan med fokus på universell design. Den nya planen är i själva verket redan den tredje i ordningen med samma fokus.

– Det är svårt att med bestämdhet säga varför det är så, säger Åse Kari Haugeto, sektionschef för Deltasenteret, som är den norska Statens kompetenscenter för delaktighet och tillgänglighet och som följer upp handlingsplanen för universell utformning.

– Universell utformning har sedan länge en stark förankring både inom politiken och på tjänstemannani-vå. Det var många som med förväntan såg fram mot den här tredje planen.

Att satsningen på ett universellt utformat samhälle har så starkt stöd på nationell nivå har haft positiva effekter: Begreppet är känt och det finns en bred samhällelig förståelse för att det som utformas ska vara universellt tillgängligt. Det gäller inom alla

områden: utbildning, kultur, transporter, byggande, utemiljöer ...

Därmed inte sagt att allt är frid och fröjd i Norge. Det finns motsträvighet på sina håll och en del som tycker att kraven är för hårda.

– Det finns flera olika typer av strömningar i samhället, säger Åse Kari Haugeto. Alla är positiva till idén om ett samhälle som är tillgängligt för alla men när det kommer till praktisk handling är det faktiskt påfallande ofta som effekten är personberoende.

För att utveckla samhället i rätt riktning krävs både piska och morot. En utvecklad lagstiftning är piskan. Exempelvis är en ny lag på gång om digitala lärandeplattformer i skolan – de ska vara tillgängliga för såväl elever och lärare som för föräldrar.

– Moroten är det påverkansarbete som pågår, där man delar erfarenheter med varandra, tar fram goda exempel, bedriver motivationsarbete och visar på möjligheterna, avslutar Åse Kari Haugeto.

Norge

En ny handlingsplan för universell utformning finns för perioden 2015-2019. Planen ska ha tonvikt på informations- och kommunikationsteknologi samt välfärdsteknologi.

Inom transportsektorn förekommer universell utformning på flera punkter i den nationella transportplanen (NTP). Nuvarande NTP är för perioden 2014-2023 men arbetet pågår löpande med NTP för 2018-2027. Åtgärder för att främja universell utformning kommer att ingå. Inom transportsektorn förekommer universell utformning på flera punkter i den nationella

transportplanen (NTP). Nuvarande NTP är för perioden 2014-2023 men arbetet pågår löpande med NTP för 2018-2027. Åtgärder för att främja universell utformning kommer att ingå. Transportsektorn har kommit långt med engagemanget för universell utformning i den ordinarie verksamheten.

Regeringen stödjer fortsättningsvis standardiseringsarbetet genom bidrag till projekt i Norsk standard. På senare år har ett antal standarder för universell design utvecklats.

Statsbygg har tagit fram en plan för att göra offentliga byggnader universellt utformade, delvis samtidigt med annat underhåll. Aktörer inom entreprenad är viktiga för att säkerställa universell utformning av offentliga byggnader. De kan fungera som förebild för landsting och kommuner vad gäller strukturerade engagemang för universell design av offentliga byggnader.

Offentliga webbsidors tillgänglighet lagstadgas.

Sverige

Riksdagen antog handlingsplanen "Från patient till medborgare" år 2000. Målet var ett tillgängligt samhälle år 2010 och den funktionshinderspolitiska strategin bygger på att handlingsplanen gäller fram till 2016.

Åland

Åtgärdsprogrammet "Ett Tillgängligt Åland" antogs av landskapsregeringen den 27 juni 2013 för funktionshinderspolitiken år 2013-2016. I samband med verksamhetsberättelsen ska landskapsregeringens avdelningar årligen följa upp och redovisa vidtagna åtgärder i bilagan "Från ord till handling" (bilaga 4-5, Uppföljning år 2013 och Uppföljning år 2013-2014).

ÅDA, Ålands digitala agenda ingår också i samhällsservicereformen. ÅDA ska utveckla IT-digitaliseringen och göra den tillgänglig för alla, även för personer med funktionsnedsättning, vilket en svensk konsultfirma kommer att överse.

Inom turismstrategin för Åland 2012-2022 finns en grupp som enbart ser på strategin ur funktionshinderperspektiv. En omfattande inventering av tillgänglighet har genomförts på 40 anläggningar och turismål och en åländsk tillgänglighetsguide kommer att utformas

Niina Kilpelä, arkitekt, Invalidförbundets tillgänglighetscenter: HELSINGFORS STRATEGISKA ARBETE FÖR TILLGÄNGLIGHET

Målet för Helsingfors stads projekt "Helsingfors för alla" var en stad där det är lätt för alla att röra sig och vara verksam. Vägar och parker ska vara lättframkomliga, byggnader och kollektivtrafiken ska fungera friktionsfritt. De offentliga tjänsterna ska vara universellt utformade.

Dessutom finns en permanent projektledare kvar och en delegation för tillgänglighetsärenden rapporterar årligen om sin verksamhet till stadsstyrelsen. Delegationens centrala uppgift är att samordna och främja tillgänglighetsarbetet i Helsingfors.

Att Helsingfors kom på andra plats i EU:s tillgänglighetstävling Access Awards 2014 är till stor del resultat av projektet "Helsingfors för alla".

Niina Kilpelä, som numera är arkitekt på Invalidförbundets tillgänglighetscenter, var inblandad i projektet som pågick mellan 2002 och 2011.

– Projektet producerade oerhört mycket material som finns kvar inför framtiden och kan utgöra en grund för fortsatt arbete, säger hon. Man gjorde en grundläggande kartläggning av daghem, skolor, simhallar, servicecentraler ... ja, i princip all offentlig verksamhet.

Projektets material, grunderna för framtidens universellt utformade Helsingfors, finns idag tillgängligt på stadens hemsida, http://www.hel.fi/hki/HKR/sv/Helsingfors+f_r+alla . Där finns bl.a. stadens tillgänglighetsplan, en tillgänglighetsmätare som listar indikatorer för tillgänglighet, anvisningar för byggande, samt en databas med information om skyltning för tillgänglighet och åtkomlighet med en samling bildsymboler.

Vad tycker du, blev Helsingfors tillgängligt?

– Projektet formulerade grundideer, man definierade vad som är tillgängligt och vad som måste byggas nytt eller om. Det finns oerhört mycket kvar att göra men det material som finns samlat tack vare projektet är unikt i Finland.

VAD STÄRKER UTVECKLINGEN FÖR ETT UNIVERSELLT UTFORMAT SAMHÄLLE, OCH HUR KAN NORDEN BIDRA?

Nedan har expertgruppen listat områden som stärker utvecklingen av universell utformning och lyft fram några goda exempel.

FORSKNING

Inom arkitektur och hälsoområdet finns viss forskning om universell utformning och användning. Tidigare samlades många forskare inom hälsoområdet i samband med aktiviteter vid Nordiska högskolan för folkhälsovetenskaper. För forskning om universell utformning inom arkitektur finns ett nordiskt nätverk.

Större studier saknas om ekonomi och universell utformning, exempelvis om kopplingen mellan demografiska data, byggforskning och forskning om universell utformning. Idag saknas även forum, såväl i länderna som på nordisk nivå, för att diskutera hållbarhet utifrån universell utformning. Vidare saknas bredare kunskap om värdet av universell design i byggsektorn, vilket står i relation till etik, attityder och kvalitet snarare än ekonomi.

Gestaltande kompetens som ingenjörer, formgivare, planerare och arkitekter måste förstå användarbehov för att planera tillgängliga miljöer, produkter och tjänster. För att hitta nya lösningar och säkerställa att redan genomförda lösningar verkligen fungerar måste användare vara involverade. Att lyfta fram forskning om användarens roll samt ansvars- och kunskapsvärdering är viktigt. Området för kognition är ett område där forskningsbaserad kunskap om användarbehov generellt sett behöver stärkas.

Inga regler eller anvisningar kan ersätta inflytandet från dem som ska vistas i miljöer och använda det som erbjuds. Användarna och det civila samhället bör ha inflytande i både forskning, planering och utbildning. Idén om ”ingenting om oss utan oss” har blivit en del av FN-konventionen. Den slår fast skyldigheten att samråda med funktionshindervisorganisationer i de frågor som angår dem. Den gestaltande kompetensen ansvarar för att hitta bästa möjliga lösning som fungerar så bra som möjligt för så många som möjligt i sammanhanget den planeras för.

34 länder från samtliga kontinenter var representerade när den senaste stora konferensen om universell design arrangerades i Lund 2014. Även 2016 års konferens i York har många deltagare. Det finns ett stort intresse för temat i hela världen, mycket tack vare FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning där universell design pekas ut som en väg mot ett mer inkluderande samhälle.

Vartannat år arrangeras en internationell forskningskonferens om universell design. En bred målgrupp kan delta och få en översikt av vad som händer kring temat för att sedan utforska trender och framtida möjligheter. The International Conference on Universell Design arrangerades 2012 i Oslo, 2014 i Lund och kommer 2016 att hållas i York.

– Konferenserna riktar sig till alla som är intresserade av universell design, säger Per-Olof Hedvall, Certec, en av initiativtagarna. Vi samlar enskilda som kanske själva har en funktionsnedsättning, företrädare för olika organisationer, kommunala tjänstemän som har fått universell utformning som sitt uppdrag, myndighetspersoner och forskare.

Det breda anslaget påverkar även hur konferenserna läggs upp. Innehållet måste vara intressant för alla. Forskare kan publicera studier, arkitekter kan presentera cases och trafikingenjörer presenterar de senaste universella lösningarna på kollektivtrafikområdet.

– Det är viktigt att konferenserna är inkluderande, inte bara presenterar vetenskapliga papers, säger

Per-Olof Hedvall. De medverkande kan själva välja hur de vill delta, med ett case, ett paper eller genom att ställa ut något.

I grunden finns insikten att alla har något att lära av varandra och att forskning och utveckling måste ske parallellt.

Det är svårt att mäta effekterna av en konferens men intrycket är att spridningen har lyckats väl, med tanke både på det breda innehållet och deltagarnas yrken och nationalitet.

– Jag noterar att det finns ett allt större intresse för universell design i Sverige, säger Per-Olof Hedvall. Det kanske inte bara är konferensernas förtjänst men jag tror att den delvis har påverkat.

Myndigheten för Delaktighet ser universell design som viktigt, Handikappförbunden har beslutat att arbeta med universell design, liksom DHR – starka indikationer på att trycket ökar.

– Vi vet redan att 2018 års konferens ska hållas på Irland och det finns två länder som vill ha konferensen 2020 – för den här typen av konferenser är det helt fantastiskt att redan nu veta var man ska hålla till om fyra år!, säger Per-Olof Hedvall.

Myndigheten för Delaktighet ser universell design som viktigt, Handikappförbunden har beslutat att arbeta med universell design, liksom DHR – starka indikationer på att trycket ökar.

– Vi vet redan att 2018 års konferens ska hållas på Irland och det finns två länder som vill ha konferensen 2020 – för den här typen av konferenser är det helt fantastiskt att redan nu veta var man ska hålla till om fyra år!, säger Per-Olof Hedvall.

INNOVATIONER

Varor och tjänster liksom miljöer och koncept kan vara olika användbara för personer med olika funktionsförmågor. När stora användargrupper deltar i utvecklingen gynnas både designern och användare. Samhällsutmaningar i form av utanförskap och demografisk utveckling kan mötas om tillräckligt många deltar i samhällslivet samt använder produkter, tjänster och rör sig fritt och självständigt i olika miljöer. För att nå dit behöver vi tänka nytt.

Nordic Innovation under Nordiska ministerrådet är en institution för näringsliv, energi och regionalpolitik, MR-NER. Den driver olika projekt med relevans för området universell utformning och välfärdsteknologi. Projekten syftar till att föra utvecklingen framåt och skapa förutsättningar för smartare lösningar som möter morgondagens behov och utmaningar. Ett exempel är innovationstävlingen Nordic Built Cities. Den välkomnar idéer och projekt kring samhälle-för-alla-lösningar i en kreativ process med andra innovatörer. Särskilt fokus sätts på utmaningarna med den demografiska utvecklingen.

Independent Living Challenge, i regi av Nordic Innovation, välkomnar innovatörer med förslag som fokuserar på ökad självständighet. Målet är att skapa en smidigare tillvaro både för personer med funktionsnedsättning oavsett ålder och för personal inom hälsa och välfärd. Även Post- och telestyrelsen (PTS) i Sverige arrangerar innovationstävlingar. Syftet där är att öka delaktigheten när det gäller digitala lösningar genom att främja innovationer med fokus på universell utformning och design för alla.

UTBILDNING

Universell utformning finns som ämne vid bland annat arkitektutbildningar. Trots det behövs fortfarande kunskap om universell utformning i flera eftergymnasiala utbildningar. Yrkeskategorier med ansvar för universell utformning av miljöer, teknologi, varor och tjänster behöver god förståelse för dess nytta och behov. Hit hör bland andra samhällsplanerare, designern, arkitekter, tekniker och ingenjörer.

Lunds tekniska högskola ger kurser i universal design via Certec. Mittuniversitetet har i sin tur ett ”Internationellt masterprogram i Design för alla”. Befintliga nordiska eftergymnasiala utbildningar inom universell design bör stötta och stärkas i det fortsatta arbetet. Sedan tidigare finns samarbeten mellan utbildningsinstitutioner, bland annat mellan Arcada i Finland och Norsk forskningslaboratorium för universell utformning, vid högskolan i Gäddede.

Utöver ett markant behov av kandidatutbildningar, bland annat på arkitekt- och designskolor samt ingenjör- och byggkonstruktörsutbildningar, behövs fördjupande utbildningar för professionella aktörer. SBI Aalborg Universitet har etablerat en forskningsbaserad nordisk masterutbildning i universell design (60 ECTS). Den riktar sig specifikt till aktörer med minst två års praktisk erfarenhet inom byggsektorn. Målet är en facklig och tvärfacklig kunskapsnivå hos deltagarna.

**Camilla Ryhl, seniorforskare vid Statens Byggeforskningsinstitut,
Aalborg universitet i Köpenhamn:
MASTERUTBILDNING I UNIVERSELL DESIGN OCH TILLGÄNGLIGHET**

Forskning visar att människor som arbetar med byggande på olika sätt har begränsad kunskap om tillgänglighet. Var och en är expert inom sitt område men saknar insikt på tvärs över hela byggprocessen. Deltagarna i masterutbildningen i universell design vid Aalborg Universitet i Köpenhamn lär sig att säkra allas tillgång till det offentliga rummet, från nybakade föräldrar med barnvagn till äldre och personer med funktionsnedsättning.

– Brister i tillgänglighet är ofta en effekt av bristande kunskap, säger Camilla Ryhl, seniorforskare vid Statens Byggeforskningsinstitut, Aalborg universitet i Köpenhamn. Därför behövs vår masterutbildning. Den tvååriga utbildningen riktar sig till ett brett spektrum av människor med minst två års erfarenhet av praktiskt arbete inom byggsektorn: arkitekter, ingenjörer, byggkonsulenter, ergoterapeuter, byggherrar, byggare, rådgivare, entreprenörer, landskapsarkitekter, kommunala tjänstemän med ansvar för byggfrågor ...

– Avsikten är att höja kunskapsnivån. Därför är vi måna att deltagarna lär sig att tänka bredare än regelverket, ser tvärprofessionella sammanhang.

Utbildningen innehåller moduler som omfattar såväl etik och ekonomi som strategisk implementering av universell design. Efter genomgången utbildning ska deltagarna kunna arbeta brett och innovativt med universell design och argumentera på nya sätt för varför det är en god idé.

Den första kullen avslutar sin utbildning våren 2016. Nästa kull tas in i september 2016. Utbildningen har nordisk profil och vänder sig aktivt till deltagare från hela Norden.

– Arbetsuppgifter som förekommer under hela utbildningen, inklusive masteruppsatsen, kan kopplas till de egna erfarenheterna och det jobb man har i hemlandet, säger Camilla Ryhl.

ATT MEDVETANDEGÖRA RÄTTIGHETER OCH NYTTAN MED UNIVERSELL UTFORMNING

Bristande tillgänglighet utgör hinder för stora grupper människor. De isoleras i onödan och stängs ute från delaktighet i samhället vilket bryter mot centrala värderingar om människors lika rätt till delaktighet. Rådande normer runt såväl kön som funktionalitet styr direkt eller indirekt hur människor bemöter varandra. Ett kritiskt förhållningssätt till sådana normer är därför viktigt. Normkritik utgör en viktig komponent i förändringsarbetet för att grupper med underlägsna roller i samhället ska beredas plats. I våra moderna samhällen är normer för ”hur en människa ska se ut, göra och vara” fortfarande mycket begränsande.

Flera aktörer och verksamheter i samhället har viktiga roller och ansvar för att synliggöra personer med funktionsnedsättning och tydliggöra att lika rättigheter gäller för alla. Inte minst medierna har en viktig roll och ett ansvar för att inte stereotypisera personer med funktionsnedsättning. De ska spegla mångfalden av människor i hela samhället (artikel 35, 3 och 19 i FN:s konvention).

Universell utformning av många olika skäl

Mainstreaming av funktionshinderperspektiv och främjad delaktighet kan ge nytta utifrån fler än etiska perspektiv. Bland annat finns ekonomiska incitament för att möta den demografiska utvecklingen där den äldre generationen blir allt större.

**Guðrún Jónsdóttir, ledare för Stigamót:
TILLGÄNGLIGHET TILL KRISCENTER STÍGAMÓT**

Kvinnor och män, flickor och pojkar kan alla utsättas för våld i olika utsträckning. I Norden pågår ett arbete för att på olika sätt komma åt problematiken. Det förebyggande området är en del. Där är viktiga aspekter tillgänglighet och motverkande av att av personer med funktionsnedsättning isoleras.

Är skadan väl skedd och en person med behov av tillgänglighet, stöd och service har utsatts för brott kan flera barriärer vara i vägen för hjälp. Bland annat kan tillgängligheten och kompetensen brista hos de verksamheter i samhället som ansvarar för att skydda och stödja utsatta. Detsamma gäller tillgången till aktörer som exempelvis ska skipa rättvisa och erbjuda rättshjälp. För att komma tillrätta med dessa problem behövs stora insatser.

I Reykjavik finns Stigamót, ett center för människor som utsatts för sexuellt våld. Tidigare låg centret i lokaler som inte var universellt utformade. Dessutom saknades teckenspråkskunnig personal och kompetens kring kommunikation med personer med intellektuell funktionsnedsättning.

Att personer med funktionsnedsättning utsätts för våld i högre utsträckning än andra var en avgörande anledning till att Stigamót på Island satsade på bättre tjänster, bl.a. bättre tillgänglighet. Organisationen, som hjälper offer för sexualrelaterade övergrepp och våld, har anställt en jurist med kompetens inom funktionshindersområdet. Man har även flyttat till nya tillgängliga lokaler.

– Våra tidigare lokaler var inte alls tillgängliga, säger Guðrún Jónsdóttir, ledare för Stigamót, och påpekar att det trots bättre tillgänglighet finns begränsningar för personer med funktionsnedsättning.

Helga Baldvins- og Bjargardóttir anställdes som specialist. Hon är jurist, pedagog och har studerat inom funktionshindersområdet. En av hennes viktigaste uppgifter är att hitta personer med funktionsnedsättning som är offer för sexuellt våld och övergrepp. Hon arbetar med information, med medvetandegörande och besöker miljöer där man kan finna personer med funktionsnedsättning. Hennes tjänst är också en del av Stigamóts förbättrade tillgänglighet – hon gör det möjligt för fler personer med funktionsnedsättning än tidigare att ta del av stödet.

På organisationen har man även producerat nytt lättillgängligt material; en del är översatt från andra nordiska språk.

Tack vare bättre tillgänglighet har organisationen Tabú sin plats på Stigamót. Inom Tabú drivs självhjälpgrupper av och för kvinnor med funktionsnedsättning.

– Jag tycker att vi genom vår förbättrade tillgänglighet fyller ett behov som vi inte tillfredsställde tidigare, säger Guðrún Jónsdóttir. Det är inte lätt att mäta men mitt intryck är att vi nu har fler besökare med funktionsnedsättning. Jag hoppas att ännu fler i framtiden tar emot våra erbjudanden om hjälp.

HÅLLBART BYGGANDE

Byggregler och byggprocesser i Nordens länder och självstyrande områden liknar varandra på flera sätt. Befintliga regler om tillgänglighet ska beaktas vid nybyggen och ombyggnad. I flera länder görs skälighetsbedömningar utifrån individuella fall. Då utreds om en fastighetsägare eller näringsidkare måste bygga om en befintlig miljö för att den ska fungera för fler.

Trots att regler och rekommendationer om tillgänglighet ofta finns genomgående i byggprocesser uppstår många gånger fel. Danska statens Byggeforskningsinstitut har analyserat byggprocesser och sett att fel kan uppstå i hela byggprocessen, inte bara hos arkitekter utan även hos de aktörer, inspektörer och beställare som ansvarar för själva byggandet. Nyttan och värdet med universell utformning bör tydliggöras för alla inblandade.

Behovet av tillgängliga bostäder är stort. Inte minst då den äldre generationen blir allt större. I utredningen ”Bostäder att bo kvar i - bygg för gemenskap i tillgänglighetssmarta boendemiljöer” (Samuelson 2015) föreslår svenska statens utredare att Sverige ska förbättra tillgängligheten i befintligt bostadsbestånd. Sverige behöver fler bostäder för äldre, även på svaga marknader, med fokus på boendeformer med möjlighet till gemenskap. Vidare behöver Sverige underlätta för seniorer att flytta till – eller bo kvar i – bostäder de kan åldras i. Sverige bör också främja forskning och annan kunskapsutveckling kring tillgänglighet och gemenskap i boendet. bland annat för att förhindra isolering, ensamhet och ohälsa.

Trots att den demografiska utmaningen gäller hela Norden debatteras i samtliga länder avkall på tillgänglighet i nyproduktion av bostäder. Vissa beslutsfattare menar att bostadsmarknaden kräver, och nöjer sig med, mindre enheter som inte är tillgängliga för exempelvis personer med förflyttningshjälpmedel. Förespråkare för universell utformning menar tvärtom att bristande tillgänglighet förr eller senare genererar höga kostnader. Till följd av medborgares alltmer begränsade delaktighet och självständighet kommer behov av ombyggnationer och välfärdsteknologiska lösningar.

Islands myndighet för byggd miljö har sammanställt ett material där lagstadgade och rekommenderade tillgänglighetsmått kan jämföras. Under 2015–2016 ledde svenska Boverket ett projekt för harmonisering av nordiska länders byggregler med tillgänglighet som utgångspunkt (Boverket 2016). Nordiska ministerrådets gränshinderråd arbetar också med frågan på initiativ av Åland och Finland men med inriktning på buller- och brandskydd.

Nätverk för myndighetssamarbete kring byggd miljö och transporter har tidigare funnits i Nordiska ministerrådets regi. Nordiska ministerrådet har även haft en rad projekt i egen regi och genom sina institutioner, däribland Staden för alla, Kultur för alla och standardisering av byggregler. De nordiska nätverken upplevdes som oerhört värdefulla för kunskapsutbyte och som pådrivande för ländernas politik.

TILLGÄNGLIGA TRANSPORTSYSTEM

Tillgängliga transportsystem är en central aspekt av universell utformning. Om människor kan ta sig från A till B självständigt, och välja om de ska stanna på C och D på vägen, beror helt på transportsystemets utformning. Generella skillnader finns mellan kvinnors och mäns resande men bedömningen är att tillgängliga transportsystem gynnar alla oavsett kön och funktionsförmåga. Under ledning av Statens Vegvesen i Norge finns ett nordiskt myndighetssamarbete på området, Nordisk vegforums grupp för universell utformning (NVF-uu), EU:s passagerarrättighetsdirektiv och andra transportdirektiv har haft stor inverkan på utformningen av nya system, men brister och behov av exempelvis standardisering på området finns fortfarande. Transportsystems universella utformning eller bristande tillgänglighet gör stor skillnad för personer som reser över landsgränser. Ledsagning, assistans samt digital tillgänglighet i bokningssystem och servicefunktioner är centralt för universell utformning av transporter. Här innefattas fordon både på väg, räls, vatten och i luften.

Köpenhamns metro har inglasade spår på vissa stationer. Glasväggarna förhindrar att någon faller ner på spåren och är till stor nytta för personer med nedsatt syn-, balans- eller rörelseförmåga. Danska regionaltåg har flexrum – avdelningar med extra utrymme för personer med exempelvis barnvagn, cykel, extra bagage eller större rullstol.

VÄLFÄRDSTEKNOLOGI

Välfärdsteknologi är en nordisk paraplyterm som enklast och bredast definieras som ”teknik som hjälper eller tillhandahåller välfärdstjänster”. Definitionen innefattar även potential att förebygga behov av annat socialt stöd.

Utvecklingen kring välfärdsteknologi bör alltid anamma flera grundläggande aspekter av universell design. Ett exempel är ”hållbart byggande” där smart teknik står för en del av lösningarna i framtiden. Utveckling av hjälpmedel kan påverka tillgänglighetskrav och byggnormer. Likaså interagerar välfärdsteknologiområdet med digital tillgänglighet och standardisering. Forskning och utbildning kommer sannolikt också att påverkas av den fortsatta tekniska utvecklingen inom välfärdsteknologi.

Välfärdsteknologins betydelse för universell utformning förstärks i samtliga Nordens länder av offentliga verksamheters fokus på området.

DIGITAL DELAKTIGHET

Alla har rätt till samhällets information och tjänster utifrån enskilda behov. Alla behöver också kunna ta del av utbud i takt med att tjänster och service digitaliseras. Om universell utformning tillämpas från början kan nya hinder för delaktighet undvikas. Universellt utformade digitala miljöer innebär förbättrad delaktighet för kvinnor och män som stöter på hinder i fysisk miljö. Därför är det viktigt att tänka in i processer redan från början att alla kategorier av webbplatser och e-tjänster ska vara universellt utformade.

USA:s lagstiftning för tillgänglighet sätter press på globala IKT-företag att utveckla tjänster så att de blir tillgängliga. I EU har delvis harmo-

niserade krav för offentlig upphandling tagits fram inom standardiseringen.

Norges ”Forskrift om universell utformning av informations- og kommunikasjonsteknologiske (IKT)-løsninger” klargör att alla nya hemsidor som vänder sig till allmänheten efter den 1 juli 2013 ska vara universellt utformade. Fram till 2021 ska samtliga IKT-lösningar bli universellt utformade.

STANDARDISERING

Sedan EU antog och ratificerade FN-konventionen har aktiviteterna på standardiseringsområdet tilltagit. Den allmänna kommentaren om tillgänglighet betonar vikten av tillgänglighetsstandarder och bygger i väsentliga delar på att sådana utvecklas. Guide 71 (guide 6 i Europa) vägleder dem som ansvarar för standardisering i hur tillgänglighetskrav kan implementeras beroende på vilken branschstandard som utvecklas. En uppdaterad version av guiden släpptes i slutet av 2015.

ISO 26000 är en standard med riktlinjer för socialt ansvarstagande. Den fokuserar på hållbar utveckling och innehåller referenser till universell utformning. Arbetet pågår också med en standard för hållbar upphandling, ISO 20400, där Sverige är pådrivande för att referenser till universell utformning ska ingå.

EU:s standardiseringsorganisationer har fått i uppdrag att ta fram standarder för upphandling av tillgänglig informations- och kommunikationsteknik, IKT, samt byggd miljö. Den första standarden om lämpliga tillgänglighetskrav vid upphandling av IKT lanserades 2014. En motsvarande standard ska tas fram för byggd miljö.

Inom ramen för ytterligare ett uppdrag på europeisk nivå hanteras hur branschstandarder ska få in tillgänglighetskrav. Uppdraget berör även nya standarder för utveckling av produkter och tjänster med design för alla-perspektiv som är jämförbara med universell utformning.

Även om standarder inom ramen för ISO, CEN och motsvarande grupper tas fram behöver arbetet utvecklas på nordisk nivå. Särskilt inom områden som byggd miljö där kraven uttrycks i tvingande föreskrifter kopplade till lag. En gemensam nordisk syn på universell utformning och tillgänglighet skulle öka chansen för att såväl synsättet som frågorna får genomslag i fler standardiseringsprocesser. Ett nordiskt samarbete om frågorna skulle även förbättra förutsättningarna för funktionshindersorganisationer att delta i standardiseringsprocesser. Att utbilda deltagare från dessa organisationer i standardiseringsarbete på nordisk nivå vore också relevant och resurseffektivt.

I Norge har en standard utvecklats för hur användare kan involveras i IKT-utveckling. I Sverige finns en modell där inflytandet stärks för bland annat funktionshinderorganisationer då projektavgifter och kostnader för utlandsresor subventioneras. Svenska funktionshindersorganisationers deltagande har ökat kraftigt sedan 2010.

Standardisering är ett viktigt ämne för forskning. Just nu pågår ett internationellt samarbete där flera nordiska länder deltar.

LITTERATUR

Boverket (2016) Nordiskt samarbete för harmonisering av byggregler. Karlskrona: Boverket

Council of Europe (2006) The Council of Europe Disability Action Plan 2006-2015. Council of Europe. Strasbourg

Deltasenteret (2013) International trends of universal design. Oslo: Deltasenteret

En strategi för genomförande av funktionshinderspolitiken 2012-2016. Regeringskansliet, Stockholm

Deltasenteret (2013) En nordisk erklæring
Et bedre samfunn gjennom universell utforming. Barne- ungdoms- og
Familiedirektoratet, Oslo

Ett tillgängligt Åland - åtgärdsprogram för Ålands landskapsregerings funktionshinderspolitik år 2013-2016. Ålands landskapsregering, Mariehamn

Europarådet (2006) The Council of Europe Disability Action Plan 2006-2015.
Strasbourg: Europarådet

Europarådet (2009) Achieving full participation through universal design.
Strasbourg: Europarådet

European Commission (2010) European Disability Strategy 2010-2020,
The European Commission, Brussels

European Union European Disability Strategy 2010-2020: A Renewed Commitment to a
Barrier-Free Europe

Folkhälsoinstitutet (2012), Hälsa och välfärd hos barn och unga med funktionsnedsättning,
Folkhälsoinstitutet, Solna

Frandsen, Anne Kathrine, Inge Mette Kirkeby, Camilla Ryhl, Lars Schmidt Pedersen (2012)
Bygningsreglementets tilgængelighedsbestemmelser set i forhold til byggeprocessen. Aalborg:
SBI

Grangaard, Sidse och Lars S. Pedersen (2014) Tilgængelighed i forbindelse med ombygning – et casestudie af Nordkraft. Aalborg: SBI

Helsingfors stad (2005) Helsingfors stads tillgänglighetsplan. Helsingfors stad, Helsingfors
It i människans tjänst - en digital agenda för Sverige

Kirkeby, Inge Mette, Camilla Ryhl, Anne Kathrine Frandsen, Lars Schmidt Pedersen (2014)
Funktionsbaserede tilgængelighedskrav?

Kilpelä, Niina, Johanna Hätönen, Arto Palo ja Tapio Holopainen. (2014) Esteetön kerrostalo tehokkaasti ja kestävästi. Miljöministeriet, Helsingfors

Knudtzon, Lillin och Per Medby (2011) Universell utforming relatert til sosial og økonomisk bærekraft, Norsk institutt for by- og regionforskning: Oslo

Kristin Skeide Fuglerud, Till Halbach, Ingvar Tjøstheim (2015) Cost-benefit analysis of universal design. Literature review and suggestions for future work. Oslo: Norsk Regnesentral

Lovdata (2013) Forskrift om universell utforming av informasjons- og kommunikasjonsteknologiske (IKT)-løsninger. Lovdata, Norge

Nordiska ministerrådet (2013) Ett gott liv i ett hållbart Norden. Nordiska ministerrådet, Köpenhamn

Nordiska ministerrådet (2013) Tillsammans är vi starkare, Deklaration, Nordiska ministerrådet, Köpenhamn

Nordiska ministerrådet (2015) Handlingsplan för nordiskt samarbete om funktionshinder – Mänskliga rättigheter, Mångfald och Fri rörlighet. Nordiska ministerrådet, Köpenhamn

Nordiska ministerrådet (2015), Tillsammans för jämställdhet – ett starkare Norden: Samarbetsprogram för det nordiska jämställdhetssamarbetet 2015–2018, Köpenhamn

Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD, (2010) Sickness, Disability and Work – breaking the barriers, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris

Regjeringens handlingsplan for universell utforming (2016). Regjeringen, Oslo

- Ryhl, Camilla (2009). Tilgængelighed – udfordringer, begreber og strategier. Aalborg: SBI
- Samuelsson, Ewa (utredare) (2015) SOU 2015:85. Bostäder att bo kvar i - Bygg för gemenskap i tillgänglighetssmarta boendemiljöer. Betänkande av Utredningen om bostäder för äldre (S 2014:10). Statens offentliga utredningar, Regeringskansliet, Sverige
- Social- og indenrigsministeriet (2013) Handicappolitisk handlingsplan 2013. Et samfund for alle. Regeringen, København
- Statens Byggeforskningsinstitut (2014) Analyse af udfordringer og barrierer for en eventuel ændring af bygningsreglementets detaljerede tilgængelighedskrav til funktionsbaserede krav. Aalborg: SBI
- Svalund, J., & Hansen, I. L. S. (2013). Inkludering av personer med nedsatt funksjonsevne i arbeidslivet. Oslo: Fafo.
- Tarmo Valkonen and Vesa Vihriälä (eds.) (2014) The Nordic model – challenged but capable of reform, Nordiska ministerrådet: København
- United Nations (1966) International Covenant on Civil and Political Rights. United Nations, New York
- United Nations (1966) International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. United Nations, New York
- United Nations (1979) Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. United Nations, New York
- United Nations (1989) Convention on the Rights of the Child. United Nations, New York
- United Nations (2006) Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations, New York
- United Nations (2016) Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development United Nations, 2015. United Nations, New York
- UNWTO (2016) Recommendations on Accessible Information in Tourism.
- Vejdirektoratet (2013) Færdselsarealer for alle (Håndbog i tilgængelighed). København: Vejdirektoratet

norden

Nordens Vårhårdscenter